

XV. VE XVI. YÜZYILLARDA KARADENİZ'İN KUZEYİN- DE DOĞU MALLARINA DAİR

ALTAY TAYFUN ÖZCAN*

XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başları Moskova Büyük Knezliği'nin dış dünyaya açıldığı dönemdir. Daha önce Altın Orda Hanlığı idaresinde içine kapanık bir idare sürdüren Rus devlet adamları, kendilerinden uzak-taki güçleri artık biliyorlar ve onlarla ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Rus elçileri Papalıktan Avusturya'ya, Türkiye'den İran'a, Buhara ile diğer Türkistan kentlerine ve Nogay Ordası'na gidiyor, çeşitli anlaşmalar tertip etmeye çalışıyor, ismi zikredilen ülkelerden de Rusya'ya gelen elçiler burada faaliyet gösteriyorlardı. Temaslar siyasi ilişkileri düzenlemek maksatlı gibi görünse de ticaretle ilgili mevzular önemli tartışma konularını oluşturuyordu. M.V. Fehner'in de işaret ettiği gibi her iki tarafın elçilerinin yanına katılan tüccar heyetlerinin varlığı buna şahitlik etmektedir¹. Birden bire başlayan bu dışarıya açılım süreci, elbette doğu ile kuzey arasındaki ticari ilişkilerde ortaya çıkan yeni imkânlarla da yakından ilişkilidir.

Doğu ülkeleriyle kuzeydeki bölgeler arasındaki ticari ilişkiler esaslı olarak Yunan kolonilerinin kurulmasıyla başladı ve inişli çıkışlı bir vaziyette Bizans idaresinin sonuna kadar devam etti. Bu dönemlerde daha çok tahıl, metal eşya ve köle ticareti ön plana çıkmaktadır². Bizans dönemine gelindiğinde, Hazar Hakanlığı'nın ticaret yollarını uygun hale getirmesi bölge ticareti açısından önemli bir süreci başlattı. Pax Hazarica olarak da anılan istikrarlı idareleri neticesinde Bizans ve Arap tüccarlar kendilerini Karadeniz'in Kuzeyinde de göstermeye başladılar. X. yüzyıla gelindiğinde İstan-

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ ABD. E-posta: altayfun@gmail.com.

¹ M.V. Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskva 1956, s.10, 11.

² D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, New York 1971, s.9, 10; G.R. Tsetschladze, "Trade on Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. H. Parkins, C. Smith, Routledge Publ., London-New York 1998, ss.51-73. Kırım taraflarındaki Grek kolonileri ve kuzey bölgelerle ticareti ile ilgili olarak ayrıca bk. *Oçerki İstoii SSSR, Pervobitno-Obşçinnyy Stroy i Drevneyşeye Gosudarstva na Territorii SSSR*, red. N.N. Tretyakov i A.L. Mongait, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1956, s.322-361.

bul'dan Kiev'e ve buradan da daha kuzeydeki bölgelere ve nihayetinde Baltık denizi kıyılarındaki diğer kentlere uzanan Grek yolunu işler hale getiren Kiev Rusya'sının kuruluşu bu ticareti daha da geliştirdi³. Ancak temel yine Hazar Hakanlığı tarafından atılmıştı. Bizans ile Hakanlık arasındaki ilişkiler bozulduktan sonra Constantin Porpyrogenitus, Sarkel'den Kerson'a inen yola Alanları saldırtarak Hazar ekonomisine zarar vermeyi düşünmüştü⁴. Bu strateji, Hakanlığın ticaret yollarından elde ettiği gelirlerin devletin gücü ile orantılı olduğunun Bizanslılarca çok iyi bilindiğini göstermesi açısından önemlidir. Gerçekten de Hazar Hakanlığı, ticaret yollarını etkin bir şekilde kullanmakla güçlü bir devlet haline gelmişti.

Kırım üzerinden İstanbul'a giden yolun yanında Hazarya'dan Ortadoğu'ya inen yollar da bulunuyordu. VIII. yüzyılda Arap savaşlarının bitmesiyle de Hazarlar pek çok Arap tüccarını bölgelerine çektiler. Arapça kaynaklarda Hazarya ve Slav ülkeleriyle ilgili verilen onca coğrafi ve antropolojik tanım, Hazarların kurduğu güvenli ticaret ortamıyla ilgiliydi⁵. Ali Ahmetbeyoğlu'nun dikkati çektiği gibi, İbn Fadlan'ın Hazar ülkesine giderken katıldığı kervanın 3000 hayvan 5000 insandan kurulduğunu ifade etmesi, Doğu ülkeleriyle Hazarya arasındaki ticaretin seviyesini gösterir⁶. Ancak Hazar Hakanlığı'nın yıkılmasıyla tablo değişmeye başladı. Her büyük devlet gibi Hazar Hakanlığı'nın da ardında bıraktığı bir miras vardı. Diğer konular bir yana ekonomik olarak Volga ticaret mirasını Bulgar Hanlığı, Don ve Dnyeper taraflarındaki ticaret mirasını ise Kiev Rusya'sı üstlendi. Ancak her iki varis, doğu ülkeleriyle aralarındaki ticaret yollarını korumak ve işletebilmek noktasında Hazar Hakanlığı kadar başarılı olamadılar⁷. Zira Hazar Hakanlığı dönemlerine tarihlenen ve Almanya, İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda ile İngiltere'deki kazılarda ele geçen Arap sikkelerinin niceliği⁸ bu dönemde ticaretin uzandığı yerler hakkında fikir

³ Grek yolu için bk. G.S. Lebedev, *Epoha Vikingov v Severnoy Evrope*, Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1985, s.227-237.

⁴ Constantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Grek text ed. Gy. Moravcsik, English Translation R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Publ. Washington 1967, s.65.

⁵ B.A. Ribakov, "Torgovlya i Torgovlya Puti", *Istoriya i Kul'turi Drevney Rusi*, red. N.N. Voronin vd, Izdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951, ss.335-338. Araçlar tarafından bölgenin iyi bilinmesinin karşısında Avrupalılar için Doğu Avrupa'nın XVI. yüzyıla kadar muamma olarak kalması dikkate değer bir husustur.

⁶ A. Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletleri'nin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, C. 59, S.254/Nisan 2005, s.9.

⁷ K. Heller, "Zolotaya Orda i Torgovlya s Zapadom", *Istočnikovedeniye Istoriü Učusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut Istoriü, Kazan 2001, s.111, 112.

⁸ Buralarda bulunan sikkeler için bk. V. Tiesenhausen, *Moneti Vostočnago Halifata*, Sanktpeterburg 1873, ss.37-42; T.S. Noonan, "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol.34,

verdiği gibi ticaret yoğunluğunu da gösterir. Bunlar arasında İsveç'te yapılan kazılarda aynı zamanda Anadolu, İran, Türkistan ve Sibiryaya menşeli kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır⁹.

Ruslar daha X. yüzyıldayken tanıştıkları İstanbul, Azerbaycan, İran, Hindistan, Harezm ve Ormuz ipeklileri, baharatları, doğunun her çeşidinden kıymetli taşlarını Hazar Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra da bir ölçüde elde etmeye devam ettiler¹⁰. Bununla birlikte ipekliler arasında Bizans'tan gelenler başı çekiyordu. Zira ele geçen malzemeler üzerinde yapılan tetkikler XIII. yüzyıla kadar Rusya'daki ipeklilerin %70'inin Bizans mamulü olduğuna işaret etmektedir¹¹. Bunlar arasında hiç kuşku yok ki Selçuklu Türk tüccarlarının sattığı ipekliler de bulunuyordu. Nitekim Moğol Hanı'na giden Fransız rahip Roubrouck, Sinop'tan Kırım'a yaptığı yolculuktan bahsederken Kırım'a gelen Türk tüccarlarının ipek satıp kürk satın aldıklarından, Türklerin daha kuzeye çıkmak, Rusların ise Türkiye'ye gitmek istediklerinden bahseder¹².

X-XI. yüzyıllarda Kafkaslardaki kadim Hazar kenti Saksın mallarının da Volga yoluyla Bulgar kentine ve buradan da İç Rusya'ya ulaştığı bilinmektedir. Saksın malları arasında keten kumaşlar önemli yer işgal etmiştir. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise Rusya'ya Hint malları da ulaşmaya başladı¹³. Ruslar bu ticaret karşılığında ise doğunun ilgisini çeken pahalı ürünleri olan her çeşit kıymetli kürk ve deri, ayı balığı dişi gibi gösterişli eşyalar satıyorlardı¹⁴. Bunlar arasından fildişi ile aynı işlevi gören ayı balığı dişi pek çok kez yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak da gönderilmiştir. Mesela daha sonraki dönemlerde Şah Abbas'a gönderilen Knez Mihail Pet-

Stuttgart 1986, s.340 vd. Bu konuda daha geniş bilgi için Thomas Noonan'ın makalelerinin toplandığı şu esere bk. T.S. Noonan, *The Islamic World, Russia and Vikings 750-900*, Ashgate Publ. 1998. Hazarların yaşadıkları bölgelerin çağdaş ticaret yollarıyla ilişkisi için bk. Ahmetbeyoğlu, *a.g.m.*, s.5.

⁹ M.S. Dimand, "Mediaeval Textiles of Sweden", *The Art Bulletin*, Vol.6, No.1/1923, s.16.

¹⁰ Yu.A. Limonov, "İz İstorii Vostočnoy Torgovli Vladimiro-Suzdal'skogo Knyajestva", *Mejdunarodnyye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, Izdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1961, s.55, 56.

¹¹ M.V. Fehner, "Şelkovkiye Tkani v Srednevekovoy Vostočnoy Evrope", *Sovetskaya Arheologiya*, No.2/1982, s.69. Bizans'ın Rusya'ya X. yüzyıla kadarki ipek ihracatı hakkında bk. R.S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.20, No.1, Jan. 1945, s.35. Bu ipeklilerin Rusya'da nerelere kadar gittiğini kesin surette tespit edemiyoruz. Bununla birlikte söz konusu yüzyıllara ait Sibiryada bulunan ipekliler arasında Bizans'tan gelenlerin de varolduğu düşünülebilir. Buradaki buluntularla ilgili olarak bk. T.N. Gluşkova, *Arheologičeskij Tkani Zapadnoy Sibiri*, Surgut 2002. Fakat yazar burada ipeklilerin nerelerde imal edildiğine dair bir analiz yapmamış, yada bunun sonuçlarını ifade etmemiştir.

¹² *The Mongol Mission*, ed. C. Dowson, New York 1955, s.90.

¹³ Limonov, *a.g.m.*, s.58, 59.

¹⁴ Limonov, *a.g.m.*, s.56.

roviç Boryatinskiy, beraberinde bunlardan önemli miktarda götürmüştü¹⁵. Rusya ve civarından gelen kürk ise genel kullanımın dışında devlet hiyerarşisi içinde bir sınıf belirleme nişanesi olarak pek çok devlet tarafından kullanılmıştı. Osmanlı sarayında padişahın giydirdiği hil'at yanında, takdim ettiği hediyeler arasında da kürk devlet ricali arasında çok rağbet görüyordu. Bunun yanında siyah tilki kürkü giymek ise sadece Osmanlı hükümdarına has bir özellikti¹⁶.

XIII. yüzyıla kadar olan dönemde, Rusların çeşitli yollardan satın aldıkları doğu mallarının büyük kısmı daha kuzeydeki bölgelere ulaşmadan yerel tüketimde kullanılıyor, kuzey bölgelerdeki ticaret ise daha çok kereste, balmumu, kürk, tuz ve kurutulmuş balıkla sınırlı kalıyordu. Ulaşabilen mallardan doğunun pamukluları, yünlülere ve şapı ise diğer ürünlerle rekabet edecek sayıda değildi¹⁷. Bunda en önemli etken kuşkusuz ki Rusya'ya ulaşan malların miktarıyla ilişkiliydi. Ribakov ve Fehner bu durumu Deşt-i Kıpçak'ta Kıpçakların ve Ortadoğu'da da Türkmenlerin faaliyetleriyle ilişkilendirmişlerdir¹⁸.

XIII. yüzyıla gelindiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede en önemli ticaret kenti olan Kiev'in ticaret hacminde büyük gerileme oldu. Bunda en etkili hadise 1203 senesinde Kiev'in Kıpçaklar tarafından ele geçirilmesi ve hemen sonrasında Kiev ticaretinin en önemli durağı olan İstanbul'un 1204'te Latin işgaline uğramasıydı¹⁹. 1240'da Kiev'in Moğollar tarafından işgaliyle zaten ticaret hacmi daralan kent ticari mirasını kuzeyde bulunan kentlere, özellikle de Moskova ve Tver'e bıraktı²⁰. Bunun ortaya çıkmasında Kiev merkezli ticari hayatın yıkılması kadar Moğolların bölge-

¹⁵ Drevnyaya Rossiyskaya Vivliofika 1788, s.1,2.

¹⁶ E.Dingeç, "Osmanlı Sarayında Eski bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme", *Turkish Studies*, Vol.4/8, 2009, s.1059, 1065.

¹⁷ İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s.88. XIV ve XV. yüzyıllarda Baltık'taki ticaretteki mallarla ilgili şu çalışma genel hatlarıyla incelendiğinde doğu mallarının bu dönemdeki durumu anlaşılabilir. A.V. Horoşkeviç, *Torgovlya Velikogo Novgoroda Pribaltkoy, Zapadnoy Evropi v XIV-XV vekah*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1963.

¹⁸ Ribakov, a.g.m, s.318; M.V. Fehner, "Nekotoriye Svedeniya Arheologii po İstorii Russko-Vostoçnih Ekonomičeskih Svyazey", *Mejdunarodniye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1961, s.54

¹⁹ Ribakov, a.g.m, s.318. İstanbul'daki Latin işgalinin ekonomik sonuçları açısından bk. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, çev.Halil Berktaş, Eren yay., İstanbul 2000, s.327. Kiev'in Kıpçaklar tarafından ele geçirilmesiyle ilgili eski Rusça kayıtlar Mualla Uydu-Yücel tarafından Türkçeye çevrilmiştir. M. Uydu-Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına göre Türkler*, TTK yay, Ankara 2007, s.465. Ayrıca bk. B.D. Grekov, B.D. *The Culture of Kievan Rus*, İzdatel'stvo Literaturi na İnostrannih Yazıkah, Moskva 1947, s.139, 140.

²⁰ A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK yay., Ankara 1999, s.70; A.S. Morris, "The Medieval Emergence of the Volga-Oka Region", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.61, No.4, Dec.1971, s. 697, 698, 709

nin ticari yollarını zaman içinde değiştirmelerinin de önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

Altın Orda'nın kurulmasının ardından Deşt-i Kıpçak ile Çin arasında yeni bir ticaret yolu kuruldu. Venedik ve Ceneviz tüccarları bölgenin, Altın Orda'nın kurulmasının ardından yeniden yükselişe geçtiğini kısa sürede fark ederek Kırım taraflarındaki etkinliklerini daha artırdılar. Altın Orda'nın yıkılmasından çok sonra, XVII. yüzyılda yaşamış bir seyyah olan Purchas'ın bir zamanlar tüccarların Moskova'ya ve Çin'e rahatlıkla ulaşabildiklerinden bahsederken heyecanlanması²¹, söz konusu dönemdeki ticaret hayatının daha sonraki zamanlara göre çok daha iyi koşullara sahip olduğunu göstermesi açısından önemli telakki edilmelidir. İtalya'da Deşt-i Kıpçak'ın bir kısmındaki ticaret meseleleriyle ilgilenen Gazaria ofisinin kuruluşu²² eski Hazar mirasının Altın Orda ile birlikte yeniden canlandığını gösteriyordu. Gerçekten de 1261 senesinde Cenovalılar buraya ayak bastıklarında Kuzey ticaretinde yeni bir dönem başlıyordu²³. Bu yeni dönem Altın Orda Hanlarının çeşitli izinlerle bu ticareti desteklemesiyle yakından ilişkiliydi²⁴. Kırım'dan Türkiye, İran ve Suriye, özellikle Halep, ipeklileri ve çeşitli kumaşları, Saray kenti yoluyla da Türkistan ve Çin malları İç Rusya'ya rahatlıkla giriyordu²⁵. Bunlar arasında Saray'da kurulan pazarlar ziyadesiyle önemliydi ki İbn-i Batuta da bunlardan bahseder. Rus kroniklerinde muhafaza edilen bilgilerde 1319, 1356, 1378, 1380 ve 1382'de Rus tüccarlarının Saray'a geldiklerine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu yol XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın ilk yarısındaki dönemde işlerliğini korudu. Yine de zaman zaman bazı sorunların yaşandığı da kroniklere yansımıştır. Mesela 1378'deki Altın Orda Hanı Rus tacirlerini öldürmüş ve mallarına el koymuş, 1382'de ise Toktamış Rus tüccarlarını, Rusların sefe-

²¹ Samuel Purchas *his Pilgrime or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation into this Present*, London 1614, s.407.

²² M. Balard, "The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.49/1995, s.25; G.M. O'Riordan- M. Berindei, "Venise et la Horde d'Or fin XIIIe- debut XIV siecle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.29, Nu.2/1988, s.244.

²³ Heller, *a.g.m.*, 116.

²⁴ Altın Orda Hanlarının İtalyan kent devletlerine verdikleri yarlıklarla ilgili olarak bk. İ. Vasary, "Jalovannıye Gramoti Cuçiyeva Ulusa, Danniye Ital'yanskim Gorodam Kafa i Tana", *Istočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, s.193-206.

²⁵ Heller, *a.g.m.*, s.124, 125; H. Gökenyan, "Zapadnyye Soobşçeniya po İstorii Zolotoy Ordı i Povolj'ya 1223-1556", *Istočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, s.2001, 97;

rine iştirak etmemeleri üzerine hapse attırmıştır²⁶. Ancak hem Altın Orda ve Türkistan'daki huzursuzluklar ve nihayetinde Timur'un Altın Orda üzerine giriştiği 1391-1395 seferleriyle ticaret trafiği kesildi. Bundan Altın Orda Hanları ve beyleri kadar tüccarlar da etkilendi²⁷. Ancak aynı ifadeyi Altın Orda'nın başkenti Saray ile Novgorod hattında ilerleyen bir diğer ticaret yolunu kullanan tüccarlar için kullanamıyoruz. Zira doğunun malları yukarıda da işaret ettiğimiz gibi zaten bu kadar kuzey bölgelere çıkamıyordu. E.A. Ribina'nın Beresti yazışmaları üzerine yaptığı bir çalışmasından anladığımız kadarıyla, Novgorod'un XIII ve XIV. yüzyıldaki emtiası kürk, tuz, kereste gibi klasik mallarla sınırlı kalmıştır²⁸. Bununla birlikte Norveç ve taraflarındaki Kanin Nos/Kanlı Burun, Kalguyev, Karskoye More/Karlı deniz, Bizek, Ermek ve daha başka Türk-Moğol kökenli yer isimleri, Türk-Moğol tüccarların buralarda da faaliyet gösterdikleri hususunda ipucu vermektedir²⁹.

İstanbul'un ve Kefe'nin Osmanlıların eline geçmesi, ardından da Kırım Hanlığı'nı hâkimiyet altına almalarıyla Kırım'daki ticaret hacmi tekrar yükselişe geçti. Bunda Osmanlıların bölgedeki dirayetli idaresi kadar Rusya ile kurulan ilişkilerin de önemli bir yeri olduğu dikkati çekmektedir³⁰. Osmanlılar Karadeniz ticaretinde tekel güç olmaya büyük özen gösteriyorlardı ve dış bir gücün burada etkinliğine kesinlikle müsaade etmiyorlardı³¹. Dahası ticaret yollarının güvenliğine dikkat ediyor, kuzeye doğru genişlemesini de arzu ediyorlardı. Bunun bir sonucu olarak Grek yolu olarak anılan ve İstanbul'dan Novgorod'a ve buradan da Baltık ülkelerine kadar devam eden eski yol, zaman içinde yeniden işlerlik kazandı. Kiev, Moskova,

²⁶ *Oçerki İstoin SSSR, Period Feodalizma IX-XV vv, Çast Vtoroya*, red. B.D. Grekov, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1954, s.109.

²⁷ Heller, a.g.m., s.118. Timur'un seferinin sonuçları açısından bk. İ. Aka, *Timur ve Devleti*, TTK yay, Ankara 1999, s.21.

²⁸ E.A. Ridina, "Svedeniya o torgovle Brestyanih gramotah", *Istoriya i kultura Drenerusskogo goroda*, red. G.A. Fedorov-Davidov, Moskva 1989, s.75.

²⁹ R.F. Nabiyev, "Severnyy Torgoviy Put iz Bulgara v Skandinaviyu", *Aktualnye Problemy Istorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda*, red. A.A. Arslanova, Kazan 2000, s.44.

³⁰ Bu durum özellikle Y. Öztürk tarafından ortaya konmuş, Halil İnalıcık'ın çizdiği perspektife bağlı kalmak suretiyle yabancı araştırmacıların ortaya attıkları iddiaları zayıflatmıştır. Y. Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 2000, ss.468-472, 511, 512. H. İnalıcık, "Osmanlı Rus İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay, Ankara 1999, s.27; H. İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.335, 336; M. Nekrasov, "XVI yüzyılda Osmanlı Rus Ekonomik İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay, Ankara 1999, s.91, 92.

³¹ XVII. Yüzyılda bazı devletlere Karadeniz'de ticaret yapma hakkı tanınmışsa da bu hak ilk defa 1768-1774 savaşından sonra Ruslar tarafından kullanılmıştır. Bunu bir süre sonra Avusturya ticaret şirketlerinin Karadeniz'e açılmaları takip etmiştir. Bk. N. Bozkurt, "Avusturya'nın Karadeniz Ticaretine Bakış", *Türk Dinyası Araştırmaları*, S.150/2004, s.2-5.

Novgorod ve Pskov bu ticaretten önemli kazançlar elde ettiler. Zira Osmanlı Devleti'nin bölgeye adım atmasıyla daha önce az görünen lüks tüketim malları ipek, baharat, altın iplik, kaliteli tütsüler gibi mallar bol bir şekilde Rusya'nın içlerini dolaşarak, aşağıda da işaret edileceği üzere, Norveç'e kadar ulaşmaya başladı. Rus tarihçisi Fehner, Rusya ile Doğu arasındaki ticaretle ilgili kıymetli bir çalışmasında Rusya'da pazarlandığını tespit ettiği doğu mallarını teferruatlı bir şekilde çalışmış ve hatta hangi ülkeden neyin ithal edilip ihraç edildiğini fiyatlarıyla birlikte listelemiştir. Bu çalışmasından öğrendiğimiz kadarıyla Rusya'ya doğudan Halep beyazı adı verilen pamuklular, Mısır'dan çok renkli pamuklular, Kostomanka adı verilen Kastamonu yünüleri, Anburska adı verilen Ankara yünüleri, Türkiye'de üretilmiş yumuşak taftalar, Azerbaycan ve İran'dan Türk usulü desenli çeşitli türden kumaşlar ve ipekliler, Yezd, İsfahan ve Meşhed'ten sade ve altın işlemeli kadifeler, atlaslar, taftalar, Şirvan'dan ipekliler ve atlaslar, taftalar, Türkiye ve İran'ın çeşitli kentlerinden ham ipek, kaliteli ayakkabılar ve uzun çoraplar, çoğunluğu Türkiye'den gelen biber, safran, çivi, fındık, şeker, badem, kuru üzüm ve daha başkaları, Azerbaycan'dan petrol, Arabistan, Somali ve Fethiye taraflarından çok kaliteli tütsü³², Halep ve Türkiye sabunları, elmas, kırmızı ve mavi yakut, firuze ve zümrüt gibi kıymetli taşlar; kılıç, hançer gibi silahlar; Türkiye ve İran'dan çeşitli müzik aletleri ve daha pek çok emtia geliyordu³³. Bu listeye az da olsa gelen Rus asilleri arasında epeyce moda yaratmış olan Türkiye atları ve çok az da olsa, XVI. yüzyıl sonları XVII. yüzyıl başlarında, tütün zikredilebilir³⁴. Benzer bir çalışma da Halil İnalçık tarafından yapılmıştır. XV. yüzyıl Kefe gümrük defterlerinde yaptığı incelemeler neticesinde Türkiye'den gelen her çeşitten pamuklu giysi, kumaş ve iplik, keten ve bundan elde edilen ürünler, kaftanlar, batı modasına uygun kıyafetler, ipekliler, brokar ve atlas kumaşlar, türlü çeşitte işlemeli kadifeler, yatak örtüleri, döşeme kumaşları, türlü astalarlar, yorgan kumaşları, sansar ve tilki kürkleri, at ve daha başka hayvan derileri, piriç, bal, şeker, kuru üzüm, demir eşyalar, kılıçlar ve daha pek çok ürün Kefe'de satılmıştır. Söz konusu listede ürünlerin daha çok Kastamonu, Ankara, İstanbul ve Amasya'dan gönderildiği anlaşılmakta-

³² Fethiye'deki tütsü üretiminden Rus papaz Daniil de etraflıca bahseder. Bk. A.T. Özcan, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S.2, Aralık/2009, s.79.

³³ Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, ss.65-97

³⁴ J.T. Kotilaite, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2005, s.444.

dır³⁵. Azak'ta ise müslin, pamuk iplik, kaba pamuklu kumaş, yorganlar, yatak örtüleri, mendiller, astarlar, sarıklar, önlükler, çadırlar, brokarlı kaffanlar, brokarlı kumaş çeşitleri, çeşitli kadifeler, saten, çeşitli taftalar, ipek önlükler, çeşitli postlar, deriler, meşinler, balık, havyar, peynir, sadeyağ, bal, demir, bakır, bakır kazanlar, kalay, çeşitli bıçak ve kılıçlar, kırmızı boya, karabiber, çivit, tütsü, şeker, afyon, darı, buğday, un, şarap, ceviz, kereste, kuru üzüm ve hasır satışa hazır olarak bulunuyordu. Kefe ve Azak'tan Moskova'ya giden kervanların Nogay ve Don Kazaklarınca sık sık yağmaya uğraması ve her seferinde 40 ila 70.000 akçe arasında zarara uğranılması, Halil İnalçık'ın dikkati çektiği üzere, bu hattın işlerliğini göstermesi açısından önemlidir³⁶. İlker Bulunur da Akkırman sancağındaki gümrük defterleri üzerine yaptığı bir incelemesinde çeşitli renklerde İran ve Bursa menşeli ipekliler, her çeşitten kalitede renkli yünlüler, pamuklu kumaşlar ve elbiseler, Havlular, yorganlar, çeşitli bezler, ketenden kumaşlar ve kıyafetler, sumak, safran, kimyon, günlük, karanfil, mazi, kına, karabiber, afyon, yapıştırıcılar, boyalar, zift, Irak menşeli sabunlar, pestil, sirke, gül suyu, bal, kuru üzüm, hurma, narenciye, incir, keçiboynuzu ve sair ürünlerin Anadolu limanlarından Akkırman'a geldiğini tespit etmiştir³⁷. Emine Erdoğan Özünlü ise Mühimme defterlerine dayanarak yaptığı incelemede ipek, pamuk ve kenevirinden yapılmış ürünlerin Kefe'ye ihraç edildiğini tespit etmiştir³⁸. Claude Peyssonel'in eserinden anlaşıldığı kadarıyla XV ve XVI. yüzyıllarda satılan ürünler XVIII. yüzyılda da rağbet görmüştür³⁹.

Karadeniz'in kuzeyine ulaşan ürünlerden bir kısmı iç pazarda tüketilirken bir kısmı ise ihraç ediliyordu. Mesela 1564 senesinde İngiltere'den gelen bir gemi Rusya'dan ipekliler, kadifeler, Şam kırmızısı kumaşlar ve tafta gibi ürünler almış ve İngiltere'ye ulaştırmıştır. Bundan iki sene sonra da bir başka gemi Rusya'ya iyi kalitede biber ve İran ipeği almak için gel-

³⁵ H. İnalçık, *Custom Register of Caffa*, Harvard University Press 1995, s.121-124

³⁶ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.338.

³⁷ K.İ. Bulunur, "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaretine Katkı: Akkırman Gümrüğü", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alparğu, Y. Öztürk, Sakarya 2007, ss.553-579. Akkırman gümrüğü Krakow taraflarından birbirine bağlanan Karadeniz-Baltık ticareti açısından son derece önemliydi. Bu konuda yazılmış pek çok eser vardır. Ancak şu çalışma son derece dikkat çekicidir. M.P. Leşnikov, "Puti Baltiysko-Çernomorskoj Torgovli XIV-XV vekov", *Problemi Ekonomičeskogo i Političeskogo Razvitiya Evrope v Sredniye veka i Antičnyu Epohu*, Moskva 1969, ss.71-86.

³⁸ E. Erdoğan-Özünlü, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27/2010, s.500.

³⁹ H. İnalçık, *Custom Register*, ss.125-132; H. İnalçık, "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993, ss.296-300.

miştir. Aynı tarihlerde yazılan bir Fransızın mektubunda da ipeğin İran taraflarından Moskova'ya ve buradan da İngiltere'ye geldiği yazılarak Rusya'nın kuzey Avrupa'daki ipek ticaretinde tek el olduğuna işaret ediyordu⁴⁰. Gerçekten de Rusya'nın, Kazan ve Astarhan'ı eline geçirmek suretiyle Hazar denizi sahillerine ulaşması ekonomik ve siyasi açıdan kendisine büyük bir avantaj sağlamıştı. Böylelikle onlar İran ile ticari ilişkilerini daha da artırmak fırsatını buldular. Öyle ki 1557'de Rusya'ya Safevilerin kontrolündeki Şemaha, Derbend ve daha başka kentlerden tüccarlar beraberlerinde mallarıyla rahatlıkla gelebiliyorlardı⁴¹. Rusya ile İran arasındaki ticari ilişkilerdeki yükselişi İngiltere-Rusya ticaretindeki gelişme takip etti ve 1555'te Muscovy veya Russia Company kuruldu. İngilizler özellikle ülkelindeki fiyatları düşürmek için tüccarlarını Rusya'nın Baltık denizindeki kıyılarına, oradan Moskova'ya ve nihayetinde de Volga ırmağı vasıtasıyla İran'a göndererek ipek ve baharat elde etmeye, karşılığında ise Safevilerin çokça talep ettikleri yünlüler, metal eşyalar ve ateşli silahlarını satmaya başladılar. Bu yeni ticaret ağı sayesinde Safeviler Şirvan ve Gence taraflarında ürettikleri ipek ticaretinin kontrolünde daha etkin hale geldiler⁴². İngiltere ile İran arasında Rusya yoluyla yapılan bu ticaret 1581 yılında Volga üzerine yönelen Tatar saldırıları ve daha başka karışıklıklardan ötürü ortaya çıkan tehlikelerin artması ile Osmanlıların Azerbaycan'ı ele geçirmeleri üzerine sonlandı⁴³. Bununla birlikte XVI. yüzyılın ikinci yarısının ilk 30 yılında yaşanan etkinlik heyecan vericiydi. Normal dönemlerde Osmanlı hazinesine yılda 70.000 alınlık bir katkı yapan ipek ticaretindeki⁴⁴ bu gelişmelerin Osmanlı ekonomisinde değişimlere neden olduğu düşünülebilir. Murat Cizakca'nın Bursa'daki ipek fiyatlarına dair yaptığı incelemede tespit ettiği XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiyatların sürekli bir

⁴⁰ T.S. Willan, "Trade between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century", *The English Historical Review*, Vol.63, No.248, Jul.1948, s.309, 310, 311.

⁴¹ P.P. Buşev, "Russko-Iranskiye Kontakto do Kontsa XVI.v.", *Voprosu Istorii*, No.4/1973, s.132.

⁴² C.M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, No.2/1966, s.95. Safeviler ateşli silahlara o kadar büyük bir gereksinim duyuyordu 1521'de dahi Şah İsmail Rusya'ya bir elçi göndererek ateşli silah ve bunların yapımında kullanılacak ustalar talep etmiştir. Bu haber bir süre sonra Kırım Hanı tarafından haber alınarak Kanuni Sultan Süleyman'a haber verilmiştir. Safevilerin bu talepleri daha sonraki zamanlarda da tekrarlanmış ve bazen yerine getirilmiştir. Bk. P.P. Buşev, a.g.m, s.132.

⁴³ L. Lockhard, "European Contacts with Persia 1350-1736", *The Cambridge History of Iran*, Vol.VI, Cambridge University Press 1986, s.384; H. İnalcık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı*, İstanbul 2003, s.68.

⁴⁴ H. İnalcık, "Harir mad", *Encyclopedia of Islam*, Vol.III, Brill Publishing, Leiden -London 1986, s.213.

artış göstermesinde⁴⁵, Safevilerle mücadelelerden ötürü ticaretin kesilmesi yanında bu değişimin de payı olduğunu ifade etmek mümkündür. Hazar kıyılarındaki ipek üretim merkezlerinin tamamına hâkim olarak ipek ticaretinde iyice söz sahibi olan Şah Abbas zamanına gelindiğinde Osmanlıların ipekten elde ettikleri geliri baltalamak için Avrupalı tüccarları Hürmüz'e davet etmeleri⁴⁶ hesaba katılacak olunursa Safevilerin alternatif yolları Osmanlı devletinin gelirlerini daraltmak için bir politika olarak kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Bu politika, Safevilerin bu konuda ilk olarak temas kurdukları İspanyollar tarafından benimsenmese de ipeği Türkiye'den alarak fazladan vergi ödemek istemeyen İngilizler Safevilerin tasarılarını gerçeğe dönüştürdüler⁴⁷. XVI. yüzyıldaki söz konusu değişimin Osmanlı siyasetine de tesir ettiği görülüyor. 1560'larda Kazvin'deki Osmanlı elçileri iki taraf arasındaki ilişkileri bir düşmanlık işareti olarak sayacaklarını ifade etmişlerdi⁴⁸. Yine Don-Volga kanal projesinde de ticaret yollarıyla ilgili meseleler de etkiliydi⁴⁹.

İlk İngiliz Rus ticaret ilişkilerinden sonra temaslar artarak devam etti. Öyle ki XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinin başında İngiltere, ipeği Hindistan yoluyla direk İran'dan almaya başlayınca 3–4 milyon altın kâr etti⁵⁰. XVI. yüzyılda Rusların ipeği satın aldıkları ve pazarladıkları fiyat farkını ortaya koyabilecek delillerden mahrumuz. Ancak XVII. yüzyılda 3–3,5 rubleye aldıkları birim ipeği Baltık kıyılarında 35–45 rubleye sattıklarını görülmüyor⁵¹. Söz konusu kâr payının XVI. yüzyılda da benzer olduğu tahmin edilebilir ki İngiltere'nin kârı da bu tahmini güçlendirmektedir. İthal malların ihracından kaynaklanan kâr neticesinde Moskova Çarlığı daha da büyük

⁴⁵ M. Cizakca, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550–1650", *The Journal of Economic History*, Vol.40, No.3/1980, s.536.

⁴⁶ R.P. Mathee, *The Politics of Trade in Safavid Iran*, Cambridge University Press 1999, s.80. Şu makalede de konu etrafında incelenmiştir. R. Mathee, "Anti Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.35, N.4/1994, ss.739-761.

⁴⁷ H. İnalçık, Harir mad., s.214.

⁴⁸ H. İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s.212.

⁴⁹ R. Ferrier, "Trade from the Mid-14th Century to the End of Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol. VI, Cambridge University Press 1986, s.435; H. İnalçık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, Belleten, C.XII, S.XLVI/1948, s.369, 370, 91.dp.; Ö. Küpeli, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine, Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı, İzmir 2008, s.397.

⁵⁰ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler*, Eren yay., İstanbul 1996, s.170, 171.

⁵¹ E.D. Ruhmanova, "Russko-Şvedskaya Torgovlya na Baltuke v Seredine XVII veka", *Skandinavskij Sbornik*, Vip.2/1957, s.58.

yükseliş ivmesi kazandı. Öyle ki yapılan son çalışmalarda Rusya'nın yükselişine bu transit yoldan elde edilen kârlara daha büyük yer ayrıldığını görüyoruz. XVII. yüzyılda Rus kentlerindeki gelir tablolarına göre en yüksek gelirin ticaretle ilgili vergi kalemlerinden sağlanmış olması bu açıdan bakıldığında şaşırtıcı değildir⁵². Bu dönem, hem Rusya'nın ipek ticaretinde söz sahibi haline gelmesi hem de batıların, Osmanlı pazarına alternatif bir pazar bulmaları açısından bir devrim niteliğine sahiptir.

Karadeniz'in kuzeyindeki doğu malları sadece Osmanlı tebası olan kimseler tarafından getirilmeyordu. Osmanlı kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Rus tüccarlar da Osmanlı ticaret merkezlerinde bulunuyor ve ülkelerinin mallarını satarak karşılığında doğu mallarından ediniyorlardı. Bu merkezler arasında Kefe, Akkerman, Kili ve daha başka Karadeniz limanları ile Bursa ve daha başka Anadolu kentleri de bulunuyordu. Ancak ticari ilişkilerin ilk yıllarında taraflar arasındaki diplomatik ilişkilerin yokluğunun da etkisiyle bir takım sorunların yaşandığı dikkati çekmektedir. 1492'de III. İvan'ın Bayezid'e yazdığı bir mektupta dile getirilen sorunlar, Rus tüccarlarının Osmanlı hâkimiyetindeki diyarlarda yaptıkları ticarete büyük bir güven sorunu taşıdıklarını ortaya koymaktadır. Bu mektupta özellikle her iki tarafın tüccarlarının yaptıkları ticarete devletleri için büyük kârlar sağladıklarına vurgu yapıldıktan sonra şikâyetler sıralanmaktadır. Özellikle tüccarların Kefe ve Azak'ta karşılaştıkları sıkıntılar, mallarına çeşitli sebeplerle el konulması ve daha başka meseleler gündeme getirilmiştir⁵³. Benzer şikâyetler Kadı sicillerine de yansımıştır. Halil İnalçık'ın tespit ettiği Aleksi, Gavril ve Stefan isimleriyle kaydedilmiş üç Rus tüccarın ticaretle ilgili her türlü vergiden muaf tutuldukları Anadolu Kadısına bizzat Sultan tarafından buyrulmuştur⁵⁴. Ancak Rus tüccarlarının sıkıntıları devam etti. Mesela 1501'de 700 rublelik mal varlığı olan Gavril isimli tüccarın Tokat'ta, 80 rublelik mal varlığı olan Stefan ile Yakov'un Azov'da bulunmadıkları haber veriliyordu⁵⁵.

XVI. yüzyılda doğu mallarının kuzey ülkelerine, hatta Norveç ve İsveç'e ulaşıp ulaşmadığı veya hangi yolu kullanarak ilerlediği hakkında kay-

⁵² Kotilaine, *a.g.e.*, 2, 8, 9.

⁵³ *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriceskogo Obşçestva*, Tom Sorok Perviy (41), Pamyatniki Diplomaticheskikh Snoşeny Drevney Rossii s Derjavami Inostrannimi, Sanktpeterburg 1884, s.163. (Bundan sonra SIRIO)

⁵⁴ H. İnalçık, Bursa and the Commerce of the Levant, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.3, No.2, Aug.1960, s.140.

⁵⁵ SIRIO, s.409. Bu konuda J. Martin'in çok kıymetli bir incelemesi vardır. bk. J. Martin, "Moscovite Travelling Merchants: The Trade with the Muslim East", *Central Asian Survey*, 4/3-1985, ss. 21-38.

naklar kısıtlıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Litvanyalı Mihail'in *De Moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum* (Tatarların, Litvanyalıların ve Moskovalıların Adetleri Üzerine) isimli Latince eserde bir güzergâh tarifi ve emtia listesi verilmektedir. Basel'de 1615'te basılan eserde "Doğuluların Mallarının Yolculuğu" başlıklı bir kısım vardır:

Yabancı mallar Kiev yoluyla ilerler. Bunlar mücevher, ipek, altın iplik, ipek böceği, buhur, tütsü, safran, kağıt, Asya'dan, İran'dan, Hindistan'dan, Arabistan'dan, Suriye'den her çeşit aromatik madde kuzeye gelir. Moskova, Pskov (Plescov) Norveç, İsveç, Danimarka'ya (=Daçya) doğru (ilerler), diğerlerine uğramaz, devletliler (rectiore) ve kaptanlar (magistrata) Pontus'taki Karadeniz (Euxini) yoluyla Kefe (Caffa) kentinden Azak (Taurice/Tovvani) limanı yoluyla Dnyeper'e (Boryfthen) geçer. Eski ve çok bilinen Kiev'in merkezinde devam eder, sayısız malları daimi surette dışarı taşımak (=gelen malları ithal etmek) adetleri vardır. Kervanlarda kutsal efendi atanızdan kadim ödeme yapılan gümrük ofisi damgalı pek çok yüklü arabalar, eğri develer Dnyeper'den Tuna'ya geçer ki orada taştan yapılmış kemerli odalar, Kırım'lıların ve Greklerin Vitordinum olarak anılan hamamları vardır(...). Mallar geniş Dnyeper'i geçtiklerinde büyük efendilere hiçbir gümrük ödemesi yapmazlar, siz büyük efendilerin gücü süresinde eski anlayışlar sayesinde (bu vergiler) dâhil değildir. Moskova'dan Putivl'e (uzanan) yol kapalıysa veya orada dolaşan soyguncuların soygunundan ötürü geri dönmek mümkün değilse, Kırım (Taurika) limanı aşağı doğru iner. Kiev görevlileri, mal sahipleri, tüccarlar, bankerler, kaptanlar, taşıyıcılar, göçü takip eden kimseler, satıcılar, başkaldırmayanlar veya Moskovalılar veya Türkler veya Tatarlar (buradaki ticaretten) çok kazanırlar. Gerçekte bu kervandan kazanılır. Bazen kış mevsiminde geçilmesi mümkün olmayan yerlere yolculuk yapıldığında, (kar) tüm geçitleri kapladığında (kervandakilerin) nefesleri kesilir. Kiev'de ucuzluk olduğundan (oraya) ulaşırlar, ayrıca yeteri ve çok miktarda ekin, meyve, bal, bol ve taze balık, çok güçlü ve pahalı yabancı hayvan, kıymetli taşlar, kız veya erkek çocuklar, deriler, aromatik maddeler, ipekliler (burada bulunur). Biber çok ucuzdur. Bundan ötürü Kiev ahali zengindir. Mesela Dnyeper ile diğer ırmaklar buradan geçer ve (buranın üzerindeki) kentler kalabalıktır, pek çok köy vardır, burada yerleşimciler yüzer, seyahat eder, balık avlar, avcılık yapar.⁵⁶

Yazarın verdiği bilgilerden İran, Arabistan, Hindistan ve Türkiye malları Türkiye'den Kırım'a ve buradan da Kiev'e sonrasında da Moskova-Pskov yolunu takiple İsveç, Norveç ve Danimarka'ya ulaştığı anlaşılmakta-

⁵⁶ Michalonis Litvani, *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moschorum*, Basiliae 1615, s. 48, 49.

dır. Ancak yazar, Karadeniz'in kuzeyine varmasının ardından Norveç'e kadar uzanan malların Türkiye'deki hangi limandan yüklendiğini ifade etmemiştir. Bu herhalde, malların birden farklı limandan yüklenmesiyle ilgilidir. Bu da Sinop ve Trabzon limanları olmalıdır. Bunlar arasında Sinop limanının Trabzon'a göre etkinliğinin daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. III. İvan zamanına ait bir yazısmada geçen İran ve Tokat mallarının Sinop'tan (Rusça metinde Sofon) gönderildiğine ilişkin bir ifadeyi bu konuda dikkate değer buluyoruz⁵⁷. Halil İnalçık da Amasya, Kastamonu, Ankara, Sivrihisar, Beyşehir ve Konyalı tüccarların Kefe'ye ulaşmak için Sinop ve İnebolu limanlarını kullandıklarını, hatta Trabzon'dan gelen gemilerin dahi Sinop'a uğradıklarını ifade eder⁵⁸. Bundan başka Samsun ve Sakarya ırmağı ağzındaki Kerpe limanları da Karadenizin Kuzeyindeki ticarete önemliydi⁵⁹.

Yazarın bahsettiği Kırım kentlerinden Kefe'de ilk ticari yerleşimler Greklerin koloni zamanına kadar uzansa da sonrasında önemini kaybetmiş, bir kısım Cenovalı'nın buraya gelerek koloni kurmalarına kadar unutulmuştu⁶⁰. Osmanlı devletinin Kırım'a ayak basmasından sonra burası Karadeniz'in Kuzeyindeki Osmanlı mülkünün merkezi oldu. Osmanlı hâkimiyyetinde Kefe, hem Kırım ve çevresindeki kontrolün sağlanması, hem de kuzeydeki bölgelerle ekonomik ve siyasi ilişkilerin kurulması açısından bir merkez olarak yükseldi⁶¹. Özellikle II. Bayezid zamanında Kefe sancak beyi olan oğlu Şehzade Mehmed Ruslarla münasebetlerde etkili oldu. Rus kaynaklarında Kefe'yi Sultanlık merkezi, buranın sancak beyi Şehzade Mehmed'ten ise Sultan olarak bahsedilmesi, Kefe'nin Osmanlı idaresi açısından önemini ve Rusların kentle ilgili değerlendirmelerini gözler önüne sermektedir⁶². Gerçekten de Kefe Osmanlı-Rus ilişkilerinde bir merkez konumundaydı ki Yücel Öztürk'ün işaret ettiği gibi Rusya ile ilişkiler İstanbul yerine Kefe sancak beyleri tarafından idare ediliyordu⁶³. Siyasi önemine paralel olarak burası aynı zamanda ticaret açısından da bölgenin en önemli kentiydi. Kefe'de sadece Kırım Tatarlarından değil, Türk, Fars, Rus, Buharalı, Ermeni hatta Possevino'nun seyahatnamesinden öğrendiğimiz kadarıyla

⁵⁷ SIRIO, s. 408.

⁵⁸ H. İnalçık, Custom Register, s. 114. Bu husus daha sonraki araştırmalarda da kabul edilmiştir. Y. Öztürk, *a.g.e.*, s.473.

⁵⁹ H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁰ Balard, *a.g.m.*, s. 23.

⁶¹ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 338.

⁶² Bu ifadeler için bk. SIRIO, s. 292, 390, 398. Şehzade'nin Kefe valiliği için bk. Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 48, 49.

⁶³ Y. Öztürk, *a.g.e.*, s. 59.

İspanyol tüccarlar bulunuyor, doğu mallarını satın alıyor ve ellerindekini pazarlıyorlardı. Ticarete doğu malları o kadar önemli bir yere gelmişti ki Kefe XVI. yüzyılda Fehner'in ifadesiyle bir Kırım kentinden çok Doğu kenti gibiydi⁶⁴.

Litvanyalı Mihail'in bahsettiği bir diğer Kırım kenti olan Azak da Osmanlı döneminin önemli ticaret merkezlerinden birisiydi. Astarhan ve Harezm ticaret yolunun son noktasını oluşturması bakımından büyük öneme sahip olan kent⁶⁵, Kefe gibi XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren yeniden dikkat çekmeye başlamıştı. Bu yüzyılda burada ticari bir mümessillik kurmaya niyetlenen Venedikliler, Altın Orda Hanı nezdinde girişimlerde bulunmuşlar ve 1335 tarihinde Altın Orda'ya en azametli devrini yaşatan Özbek Han'ın yarlığını elde ederek faaliyete geçmişlerdi⁶⁶. Kısa zaman içinde buradaki ticaret o kadar yüksek bir seviyeye çıktı ki yarlığın verildiği tarihlerde yazılan bir ticaret el kitabında kentin ismi Kefe'den sonra ikinci olarak zikredilmiş, Astarhan'a giden yolda ilk kent olarak anılmıştır⁶⁷. Venedik temsilcisi olarak Azak'ta bulunmuş olan Josaphat Barbaro buradaki ticari hayatı seyahat raporlarında kısa da olsa yansıtabilmiş olsaydı, kentin XV. yüzyıldaki iktisadi manzarası hakkında bir ölçüde bilgi sahibi olabilirdik. Ancak Barbaro buradaki yoğun ticari yaşamı sadece bazı hadiselerle ilgili bilgi verirken ifade ettiği şarap ve tuz satımından başka bilgi vermeden geçirmiştir⁶⁸. Oysaki Barbaro'dan yüzyıl önce bilgi veren Pegolotti, burada her türden kürk, ipek, pamuk, keten, yün, demir, kereste, safran, amber kökboyası, iç yağı, biber, zencefil, işlenmemiş baharat, peynir, yağ, bal ve daha pek çok ürünün pahalı veya ucuz bir şekilde satıldığından bahsediyordu⁶⁹. Osmanlı idaresi altında da bu emtianın satışına devam edilmmişti. Ancak Azak özellikle her çeşit kürk, deri, metal eşyalar, kıymetli taşlar ve ipek ve baharat gibi doğu mallarıyla önem arz eden bir ticaret merkeziydi⁷⁰. XVI. yüzyılda Azak'taki tüccarlar arasında Rus tüccarlar epey kalabalıklardı. Osmanlı kaynaklarından bunu anlamak kolay olmasa da Osmanlı-

⁶⁴ Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, s.13. Eski İtalyanca olarak kaleme alınmış Latince ismi Possevini olarak kaydedilmiş olan Possevino'nun seyahatnamesinden çeşitli notları içeren Latince metne de bk. Antonio Possevini, *Missio Moscovitica*, ed. Paulo Pierling, Parisiis 1882, s. 51.

⁶⁵ Y. Yücel, Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe, s. 273.

⁶⁶ Özbek Han'ın Latince yarlığı için bk. *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive Acta et Diplomata res Venetas Graecae Levantis Illustrantia 1300-1350*, Venetiis 1880, s. 244.

⁶⁷ H. Yule, *Cathay and the Way of Thither*, Vol.III, Hakluyt Society, London 1914, 143, s. 146.

⁶⁸ J. Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., İstanbul 2005.

⁶⁹ Yule, *a.g.e.*, s. 157-159.

⁷⁰ Fehner, *a.g.e.*, s. 13.

Rus ilişkilerine ait ilk belgelerde geçen şikayetlerin önemli bir kısmının Azak'ta yoğunlaşması dikkat çekicidir.

Moskova da XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari açıdan Rusya'nın en önemli kentlerinden birisi haline gelmişti. Elde bulunan kaynaklarda isimleri geçen İstanbul, Buhara, Tebriz ve Nogay Ordası'ndan gelen tüccarların varlıkları buradaki ticaret trafiğine işaret etmektedir⁷¹. Moskova'da ticaretin artmasına paralel olarak tüccarlara ait hanların ve pazarların sayısında önemli bir artış olduğu dikkati çekmektedir. En önemli pazaryeri Moskova'nın Kitaygorod adlı semtinde bulunuyordu. Burası daha çok Osmanlı'daki atpazarı şeklinde kullanıldığı anlaşılıyor ki burada 40 ila 50.000 arasında Tatar atı satılıyordu. Ancak Moskova'daki en renkli pazar Krasnaya Ploşad'ta bulunuyordu. Burada aynı zamanda tüccarların konaklayabilecekleri hanlar da inşa edilmişti. Bunların doğu usulüne göre yapılması Moskova ticaretinde doğu etkisinin ne kadar etkili olduğuna işaret eder. Bu hanlarda gelen tüccarlar bir arada kalıyorlardı ki bu durum bir süre sonra bunların memleketlerinin ismiyle anılmasını beraberinde getirdi⁷². Tüccarlar arasında Osmanlı tüccarları bizim için önemlidir. I. Selim zamanından itibaren Türk tüccarları burada boy göstermeye başladıkları anlaşılıyor. Bilinen ilk tüccar Grek asıllı olduğu ifade edilen Kemal Bey idi. I. Süleyman zamanına gelindiğinde ise İskender adında bir tüccarın birkaç bin, Andrey isimli bir başkasının ise 10.000 altınlık alışveriş yaptıkları bilinmektedir. Elbette satın alınan malların neredeyse tamamı işlenmiş veya işlenmemiş kürktü. Ancak sonraki zamanlarda gelen Osmanlı tüccarları buradan batı kıyafetleri de almaya başladılar⁷³. Litvanyalı Mihail'in Moskova'daki ticaretle ilgili bilgi vermemesine karşılık yine bir başka Latince metinden, Alman elçisi Sigismund von Herberstein'in seyahat raporundan, buradaki ticari durumu öğrenebiliyoruz. Dahası bu metinde yazar Moskova'daki doğu mallarına da işaretle Litvanyalı Mihail'in verdiği bilgileri destekler:

⁷¹ Fehner, *a.g.e.*, s.46, 47.

⁷² P.P. Mel'gunov, *Oçerki po İstorii Russkoy Torgovli IX-XVIII vv.*, Moskva 1905, s.174, 175.

⁷³ Fehner, *a.g.e.*, s.58. XVI. yüzyılda Osmanlı devletinden Rusya'ya gelen tüccarlar Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak Lemerrier-Quelquejay ve Benningsen tarafından detaylı bir şekilde ortaya konmuştur. C. Lemerrier-Quelquejay-A. Benningsen, "Les Marchands de la cour Ottomane et le Commerce des fourrures Moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol.11, N.3/1970, ss.363-390. Veinstein'in şu makalesine de bk. G. Veinstein, "Marchands Ottomans en Pologne-Lithuanie et en Moscovie sous le renge de Soliman le Magnifique", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol.35. N.4/1994, ss.713-738.

Litvanyalı, Polonyalı veya bunların hâkimiyetleri altındakiler hariç tüccarlar, Moskova'ya özgür bir biçimde gelirler. Deniz kıyısındaki kentlerden Almanya'dan Litvanya'dan ve İsveç'ten (tüccarlar) Novgorod'a (Novuogardia) ulaşır. Çloppigrod kentinden, Türk ve Tatarlar pazarların kurulduğu vakit uzak yerlerden çeşitli insanları beraberlerinde getirir, ticaret iznini alır ve ticaret yaparlar.(...). Malların büyük kısmı, gümüşlüler, kıyafetler, ipek, ipekli ve altunlu kumaşlar, büyük inciler, kıymetli taşlar, altun ipliklerdir. Bazen çok ucuz şeyler de gelir. (...) Almanya'dan deri, balmumu, Litvanya ve Türkiye'den deri (corium), post (pelles), Türklerin adetleri üzerine ustalıklı işlenmiş el yapımı hançerler yaptıkları bizim balık dişi dediğimiz ve kuzey denizinde yaşayıp onların (=Rusların) Mors dedikleri hayvanın büyük beyaz dişi taşınır. Tatarya'dan tuz, dizgin, kıyafet, deri, gizli bir biçimde veya komutanın taşınmasına izin verdiği demirden silahlar ki bu yolla Doğu'dan Kuzey arasında gider gelir, taşınır. (Pamuklu) Kıyafetler, ketenden kıyafetler, küçük bıçaklar, baltalar, saman, aynalar, para keseleri veya bunlara benzer şeyler taşınır (...).⁷⁴

XVI. yüzyılda Rusya'ya gelen İtalyan elçi Possevino da kısa ancak Volga üzerinden İran ile yapılan ticarete işaret ederek bazı bilgiler verir:

(Mallar) Doğudan ilerler, büyük bir alana yayılan Tatarların Kazan ve Astrahan Hanlığı (regna) (Volga'nın) Hazar denizine döküldüğü yerde 72 kapıya sahiptir ki buradan Moskovalıların kullandıkları altun (iplikli) kıyafetler, gümüş (iplikli) dokumalar ve (diğer) pahalı dokumalar İran'dan taşınır. Hayvan sürüleri, ekin, bal çok boldur. Moskova'nın sınırlarından çok kıymetli olan kürk, prenslerin çok pahalı kıyafetleri (=ipek?) bize gönderilir. Şarap Moskova'da yaygın değildir.⁷⁵

Possevino'nun üzerinde durduğu Astarhan kenti XVI. yüzyılda Rusya'nın doğu ülkelerinin ticaretine açıldığı en önemli kapısıydı. Buraya Türkiye, İran ve Hindistan'dan mallar geliyor, ardından Volga yoluyla Moskova'ya ulaşıyor ve buradan da daha başka bölgelere gönderiliyordu⁷⁶. Astarhan üzerinden yapılan ticaret, XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarından itibaren son derece etkindi. Pegolotti'nin verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla burası daha çok Kefe ve Azak üzerinden gelen malların Altun Orda'ya başkentlik yapmış olan Saray kentine ulaşmasında önemli bir noktaydı. Buna göre Azak'tan çıkan kervanlar Astarhan'a 25 günde

⁷⁴ Latince metin: Sigismund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, München 2007, s.202, 203; Rusça metin: Sigismund Herberstein, *Žapiski o Moskovii*, Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1988, s.126.

⁷⁵ Possevini, *a.g.e.*, s.62.

⁷⁶ Kotilaine, *a.g.e.*, s.58.

varıyor, buradan Saray kentine ise Volga yoluyla bir günde gidiyordu⁷⁷. XIV. yüzyıl tüccarlarından Pegolotti buranın İran taraflarıyla teması hakkında bilgi vermiyor. Dahası İran mallarından da bahsetmiyor. Bu durum söz konusu dönemde, yani XIV. yüzyılın ilk yıllarında, İran mallarının buraya ancak sınırlı sayıda ulaştığını düşündürmektedir. Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki anlaşmazlıklar akla getirildiğinde bu dönemde taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin en az düzeye indirildiği düşünülebilir. Ancak XV. yüzyılda burada bulunan Contarini Derbent taraflarından ipek, prinç ve çeşitli kumaşların geldiğinden bahseder ki bunların menşei muhtemelen İran'dı⁷⁸. Bunun yanında Contarini, Yezd isiminden bozma olduğu anlaşılan Gestı isimli bir yerden buraya ipekli ve pamuklu kumaşlar, baharat, kılıç, deri, kürk ve at koşumu geldiğini yazmaktadır⁷⁹. Yazar Astarhan üzerinden Moskova'ya uzanan bir kervan yolundan da bahseder. Nehir yolunu tercih etmeyen kalabalık tüccar kafesi ve beraberlerindeki diğer kimselerle 300 kişiden oluşan bu kervana katılan Contarini, yaşadığı enteresan hadiselerden de bahseder. Verdiği bilgilere göre onlar Astarhan'dan Moskova'ya bir buçuk aydan fazla bir zamanda ulaştılar. Süre uzun olarak görünse de Contarini, kervanın çok yavaş ilerlediğinden bahsetmektedir⁸⁰.

XVI. yüzyıla gelindiğinde Astarhan'ın ticaret hacmi daha da gelişti. Türkiye'den gelen malların bir kısmı, Azerbaycan, İran ve Türkistan'dan gelen malların ise neredeyse tamamı Astarhan üzerinden Rusya'ya giriş yapıyordu. Dahası İran'dan gelen tüccarlar daha çok Astarhan'da bulunuyor, ancak bir kısmı Moskova'ya kadar çıkarak etkinliklerini burada da gösteriyorlardı. Bu durum Astarhan'ın Rusya'daki İran malları için en önemli pazaryeri olduğunu gösterir⁸¹. Astarhan pazarındaki emtia listesi Jenkinson'un seyahatnamesinde bulunmaktadır. Fakat onun gözlemine göre buraya gelen mallar azdı ve ticaretin gelişme ümidi yoktu⁸². Bu halde Osmanlılarla Ruslar arasında Don-Volga projesinin yarattığı ortam ile ilgili olsa gerektir. Nitekim bundan sonraki dönemlerde gelmiş diğer seyyahlarda tam tersi bir manzara ile karşılaşyoruz:

⁷⁷ Yule, *a.g.e.*, s.146, 147.

⁷⁸ Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, çeviri ve notlar Tufan Gündüz, Yeditepe yay, İstanbul 2006, s.110.

⁷⁹ Söz konusu kayıtlar için bk. Gündüz 2006, 110, 115.

⁸⁰ Doğu'da Venedik Elçileri..., ss.115-122.

⁸¹ P.P. Melgunov, *a.g.e.*, s.229.

⁸² *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. D. Morgan, C.H. Coote, Vol.II, New York 1886, s.459.

En önemli mallar Rusların getirdiklerinden kırmızımırsı deriler, kırmızımırsı koyun postları, kap kacak, yular ve eğer, bıçaklar ve diğer ıvır zıvırla buğday, domuz pastırması ve diğer yiyeceklerdir. Tatarlar çeşitli çeşitli pamuklular, çeşitli türden ipekliler (getirirler). Şemah olarak anılan İran taraflarından Rusya'da ve Krakow'da (Krasko) kullanılan ham ipek (gelir). Daha başka ipekli kemerler, erkek giysileri, yaylar, kılıçlar ve daha bir sürü şey, buğday ve ceviz (gelir). Fakat bunların sayısı epey azdır.⁸³

Son olarak malların ulaşım imkânlarından bahsetmek istiyoruz. XVI. yüzyıl yolların güvenliği açısından şanslı bir yüzyıl sayılabilir. Her ne kadar pek çok yerde eşkıyalık faaliyetlerinin önü alınamamışsa da XVI. yüzyıldaki devletler kendi bölgelerinde güçlü merkezîyetçi idarelere sahip olduklarından yollar diğer yüzyıllara göre daha güvenliydi. Bu durum özellikle de doğu ülkeleri için geçerlidir. Doğuda batıdan farklı olarak teşkilatlı bir kervansaray anlayışının olması da güvenliği epeyce etkilemiştir. Bilindiği üzere güvenlikten ihtiyaçların karşılanmasına kadar pek çok açıdan ticaretin devamına ve gelişimine hizmet eden bu kurumlar özellikle Türkler tarafından zirveye çıkarılmıştı. XVII. yüzyıl seyyahlarından tüccar Katov İran'a gittiği bir yolculuğunu anlattığı seyahatnamesinde Şirvan ve Şemah arasındaki kervanlardan bahsederken hayrete düşmüştü. Kendilerinde böylesi bir sistem olmadığı için kervansarayları Türkçe olarak anmış ve kendisine göre bir Rusça tanımlama vermiştir. Onun verdiği bu bilgi Ashtarhan'a ulaştığı anlaşılan malların nasıl güvenli bir şekilde geldiğini gözler önüne sermektedir:

Şirvan'dan Şemaha'ya yol yüksek dağlardan geçer, tehlikeli ve çoraktır, deve ve at üzerinde üç gün sürer. Şirvan'dan Şemaha arasındaki yolda üç kervan saray (караван сарая) bulunur ki bu Rusçada yolcu konağı manasına gelir. Taştandır, korunaklıdır ve ambarları ahırları ve kapıları güzeldir. Kervansaraylar hırsızlıklardan korunsunlar diye daha çok yolcular için yapılmıştır. Kervanların geçtiği bölgeler güvenli olsun diye bunlar bozkıra inşa edilmişlerdir. Şemaha yüksek dağlarla çevrilidir. Kent taştandır, ancak (yapılar) büyük ve yüksek değildir, sokaklar ise taştandır. Kentin çevresinde kanal vardır, kapısı demirle çevrelenmiştir. Kentin içinde caddeler, pazarlar ve kervansaraylar vardır. Şemaha'da yedi kervansaray vardır ve hepsi de taştandır. Bunların hepsinde su vardır ve toprağın altından getirilerek taştan bir borudan akar. Kervansaraylar Rus ve Ermenilerin ticaret yaptıkları Tacik pazarlarının arasında bulunur.⁸⁴

⁸³ *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. D. Morgan, C.H. Coote, Vol.I, New York 1886, s.58, 59.

⁸⁴ *Hojdeniye kuptsa Fedota Katova Persiyu*, publikatsiya N.A. Kuznetsova, Moskva 1958, s.72.

XVI. yüzyıl İngiliz seyyahlarından Jenkinson da Buhara'daki ticari hayattan bahsettiği satırlarında yolların güvenliğine değinmiştir. Satırlarından anladığımız kadarıyla komşu ülkelerden Buhara'ya ticaret sağlıklı bir şekilde akıyordu. Fakat Çin ile Buhara arasındaki ticaret, yol güvenliğinin sağlanamamasından istikrarlı değildi. Jenkinson'un kayıtları bölge ticaretinde yolların güvenliğinin ticaret hacmine etkisinin belirleyici olduğunu ve ticaret yapılan bölgelerin komşu ülkelerin siyasi istikrarına muhtaç olduğunu göstermektedir.

Orada tüccarların büyük kısmı yıllık olarak Buhara kentine komşu yerlerden, Hindistan'dan, İran'dan, Balke'den (?), Rusya'dan ve daha başka yerlerden, eskiden Çin'den (Cathay) geçişler olduğunda gelirler. Fakat tüccarlar çok fakirdirler ve çok az şeyler getirirler. (...) Buranın yakınındaki yerlerden getirilen ana mallar şunlardır: Hintliler Tatarların başlarına sardıkları çok kaliteli tülbent getirirler ve diğer beyaz (örtülerden getirirler). (...) Hintliler Buhara'dan işlenmiş ipek, kızılımsı post, köleler ve atlar götürürler. (...) Farslar yünlü giysi olan Çraska, keten kıyafetler ve her çeşitten işlenmiş ipekler getirirler. (Persliler buradan) Türkmen atları, Rusya'dan gelen kızılımsı postlar, çeşitli ülkelerden gelen köleler (alırlar), fakat öğrendiğim kadarıyla Türkiye'nin bir kısmı olan Suriye'deki Halep'ten almış oldukları ve kendileriyle beraber getirdiklerinden hiçbir kıyafet almazlar. Ruslar Buhara'ya kızılımsı postlar, koyun postları, çeşitli yünlü kıyafetler, ağaçtan kap kakak, yular, eğer ve daha başkalarını getirir, beraberlerinde çeşitli pamuklular, çeşitli türden ipek, Çraska ve daha başkalarını götürürler, fakat bunların sayısı azdır. Çin'den barış zamanlarında ve yollar açık olduğunda misk, rubarbe, saten, kırmızı pamuklular (damaske) ve daha başka şeyler getirirler. Ben Buhara'dayken Çin hariç, bu bahsettiğim ülkelerin hepsinden kervanlar geliyordu.⁸⁵

⁸⁵ *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, Vol.I, ss.87-90.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmetbeyoğlu, A., "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, C. 59, S.254/Nisan 2005, ss.1-11.
- Aka, İ., *Timur ve Devleti*, TTK yay, Ankara 1999.
- Antonio Possevini, *Missio Moscovitica*, ed. Paulo Pierling, Parisiis 1882.
- Balard, M., "The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.49/1995, ss.23-32.
- Barbaro, J., *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe yay., İstanbul 2005.
- Bozkurt, N., "Avusturya'nın Karadeniz Ticaretine Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.150/2004, ss.1-10.
- Bulunur, K.İ., "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaretine Katkı: Akkirman Gümrüğü", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Y. Öztürk, Sakarya 2007, ss.525-581.
- Buşev, P.P., "Russko-Iranskiye Kontaktı do Kontsa XVI.v.", *Voprosu Istorii*, No.4/1973, ss.130-140.
- Cizakca, M., "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550-1650", *The Journal of Economic History*, Vol.40, No.3/1980, ss.533-550.
- Constantin Porphrogenitus, *De Aministrando Imperio*, Grek text ed. Gy. Moravcsik, English Translation R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Publ. Washington 1967.
- Dimand, M.S., "Mediaeval Textiles of Sweden", *The Art Bulletin*, Vol.6, No.1/1923, ss.11-16.
- Dingeç, E., "Osmanlı Sarayında Eski bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme", *Turkish Studies*, Vol.4/8, ss.1055-1073.
- Diplomatarium Veneto-Levantinum sive Acta et Diplomata res Venetes Graecas Levantis Illustrantia 1300-1350*, Venetiis 1880.
- Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnamele-ri*, çeviri ve notlar Tufan Gündüz, Yeditepe yay, İstanbul 2006.
- Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, ed. E. D. Morgan, C.H. Coote, Vol. I-II, New York 1886.

- Erdoğan-Özünü, E.; "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27/2010, ss.489-503.
- Fehner, M.V., "Nekotoriye Svedeniya Arheologii po İstorii Russko-Vostochnih Ekonomičeskih Svyazey", *Mejdunarodnyje Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1961, ss.46-54.
- Fehner, M.V., "Şelkoviye Tkani v Srednevekovoy Vostočnoy Evrope", *Sovetskaya Arheologiya*, No.2/1982, ss.57-70.
- Fehner, M.V., *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Moskva 1956.
- Ferrier, R., "Trade from the Mid-14th Century to the End of Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol.VI, Cambridge University Press 1986, ss.412-491.
- Gluşkova, T.N., *Arheologičeskiy Tkani Zapadnoy Sibiri*, Surgut 2002.
- Gökenyan, H., "Zapadniye Soobşçeniya po İstorii Zolotoy Ordı i Povolj'ya 1223-1556", *İstočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İstitut İstorii, Kazan 2001, ss.82-110.
- Grekov, B.D., *The Culture of Kievan Rus*, İzdatel'stvo Literaturı na İnostran-nih Yazıkah, Moskva 1947.
- Heller, K., "Zolotaya Orda i Torgovlya s Zapadom", *İstočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İstitut İstorii, Kazan 2001, ss.111-128.
- Hojdeniye kuptsa Fedota Katova Persiyu*, publikatsiya N.A. Kuznetsova, Moskva 1958.
- Horoşkeviç, A.V., *Torgovlya Velikogo Novgoroda Pribaltıkoy, Zapadnoy Evropı v XIV-XV vekah*, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1963.
- İnalçık, H., "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu-Batı*, İstanbul 2003, ss.55-81.
- İnalçık, H., "Harir mad", *Encyclopedia of Islam*, Vol.III, Brill Publishing, Leiden -London 1986, ss.211-218.

- İnalçık, H., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler*, Eren yay., İstanbul 1996, ss.139-186.
- İnalçık, H., "Osmanlı Rus İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay., Ankara 1999, ss.25-39.
- İnalçık, H., "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993, ss.264-305.
- İnalçık, H., "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, ss.207-218.
- İnalçık, H., Bursa and the Commerce of the Levant, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.3, No.2, Aug.1960, ss.131-147.
- İnalçık, H., *Custom Register of Caffa*, Harvard University Press 1995.
- İnalçık, H., *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, çev.Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- İnalçık, H., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Bellekten*, C.XII, S.XLVI/1948, ss.349-398.
- Kortepeter, C.M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, No.2/1966, ss.86-113.
- Kotilaite, J.T., *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2005.
- Kurat, A.N., *Rusya Tarihi*, TTK yay., Ankara 1999.
- Küpeli, Ö., "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir. 2008, ss. 391-405.
- Lebedev, G.S., *Epoha Vikingov v Severnoy Evrope*, Izdatel'stvo Leningradsko-gu Universiteta, Leningrad 1985, ss.227-237.
- Lemercier-Quelquejay, C. -Benningsen, A., "Les Marchands de la cour Ottomane et le Commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.11, N.3/1970, ss.363-390.

- Leşnikov, M.P., "Puti Baltiysko-Çernomorskoy Torgovli XIV-XV vekov", *Problemi Ekonomičeskogo i Političeskogo Razvitiya Evropı v Sredniye veka i Antiçnyu Epohu*, Moskva 1969, ss.71-86.
- Limonov, Yu.A., "İz İstorii Vostoçnoy Torgovli Vladimiro-Suzdal'skogo Knyajestva", *Mejdunarodniye Svyazi Rossii do 17 veka*, red. A.A. Zimin, V.T. Paşuto, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1961, ss.55-63.
- Lockhard, L., "European Contacts with Persia 1350-1736", *The Cambridge History of Iran*, Vol.VI, Cambridge University Press 1986, ss.373-412.
- Lopez, R.S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.20, No.1, Jan. 1945, ss.1-42.
- Martin, J.; "Muscovite Travelling Merchants: The Trade with the Muslim East", *Central Asian Survey*, 4/3-1985, ss. 21-38.
- Mathee, R., "Anti Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde Russe*, Vol.35, N.4/1994, ss.739-761.
- Mathee, R.P., *The Politics of Trade in Safavid Iran*, Cambridge University Press 1999.
- Mel'gunov, P.P., *Oçerki po İstorii Russkoy Torgovli IX-XVIII vv.*, Moskva 1905.
- Michalonis Litvani, *De Moribus Tartarorum Litvanorum et Moschorum*, Basiliae 1615.
- Morris, A.S., "The Medieval Emergence of the Volga-Oka Region", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.61, No.4, Dec.1971, ss. 697-710.
- Nabiyev, R.F., "Severnıy Torgoviy Put iz Bulgara v Skandinavıyu", *Aktualniye Problemi İstorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda*, red. A.A. Arslanova, Kazan 2000, ss.42-46.
- Nekrasov, M., "XVI. Yüzyılda Osmanlı Rus Ekonomik İlişkileri, 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK yay, Ankara 1999, ss.91-96.
- Noonan, T.S., "Why the Vikings First Came to Russia", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol.34, Stuttgart 1986, ss.321-348.
- Noonan, T.S., *The Islamic World, Russia and Vikings 750-900*, Ashgate Publ. 1998.

- O'Riordan, G.M.-Berindei, M., "Venise et la Horde d'Or fin XIIIe- debut XIV siecle", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.29, Nu.2/1988, ss.243-256.
- Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth*, New York 1971.
- Oçerki İstoiı SSSR*, Period Feodalizma IX-XV vv, Çast Vtoroya, red. B.D. Grekov, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1954.
- Oçerki İstoiı SSSR*, Pervobitno-Obşçinnıy Stroy i Drevneyşıye Gosudarstva na Territorii SSSR, red. N.n. Tret'yakov i A.L. Mongait, İzdatel'stvo Akademi Nauk, Moskva 1956Ortaylı, İ.; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.
- Özcan, A.T., "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S.2, Aralık/2009, ss.69-83.
- Öztürk, Y., *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2000.
- Rıbakov, B.A., "Torgovlya i Torgovlya Puti", *İstoriya i Kul'turi Drevney Rusi*, red. N.N. Voronin vd, İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1951, ss.315-369.
- Rıdina, E.A., "Svedeniya o torgovle Brestyanıh gramotah", *İstoriya i kultura Drevnerusskogo goroda*, red. G.A. Fedorov-Davidov, Moskva 1989, ss.74-81.
- Ruhmanova, E.D., "Russko-Şvedskaya Torgovlya na Baltuke v Seredine XVII veka", *Skandinavskiy Sbornik*, Vip.2/1957, ss.47-71.
- Samuel Purchas his Pilgrime or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation into this Present*, London 1614.
- Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva*, Tom Sorok Perviy (41), Pamyatniki Diplomatıçeskih Snoşeniy Drevney Rossii s Derjavami Inostrannimi, Sanktpeterburg 1884.
- Sigismund von Herberstein, *Zapiski o Moskovii*, İzdatel'stvo Moskovskogo Universiteta 1988.
- Sigismund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, München 2007.
- The Mongol Mission*, ed. C. Dowson, New York 1955.

- Tiesenhausen, V., *Moneti Vostochnago Halifata*, Sanktpeterburg 1873.
- Tsetskhladze, G.R.; "Trade on Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. H. Parkins, C. Smith, Roudlodge Publ., London-New York 1998, ss.51-73.
- Uydu-Yücel, M., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay, Ankara 2007.
- Vasary, İ., "Jalovanniye Gramotı Cuçiyeva Ulusa, Danniye Ital'yanskim Gorodam Kafa i Tana", *Istočnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy Ordı) ot Kalki do Astrhani 1223-1556*, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İstitut İstorii, Kazan 2001, ss.193-206.
- Veinstein, G., "Marchands Ottomans en Pologne-Lithuanie et en Moscovie sous le renge de Soliman le Magnifique", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, Vol.35. N.4/1994, ss.713-738.
- Willan, T.S., "Trade between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century", *The English Historical Review*, Vol.63, No.248, Jul.1948, ss.307-321.
- Yule, H., *Cathay and the Way of Thither*, Vol.III, Hakluyt Society, London 1914.

